

HOZIRGI O‘ZBEK TILI SINTAKTIK ALOQALARINING LINGVISTIK TAHLILI

Shavqiyeva Maftuna Salimboy qizi

Samarqand davlat chet tillar instituti o‘qituvchisi

maftunasalimovna@gmail.com

Annotatsiya. Hammamizga ma’lumki, biz foydalanadigan til turli birliklar, qurilmalar va vositalardan iboratdir. Ularning har biri tilda muhim vazifalarni bajaradi. Ushbu maqola tilshunoslikning sintaksis bo‘limi haqidadir. Har qanday til nutq tovushlari, so‘zlar, leksik, sintaktik birliklar va gaplar qurilishida o‘z imkoniyatlarini to‘liq namoyon qiladi. Tilshunoslikning sintaksis bo‘limi so‘zlarning birikishi natijasida so‘z birikmalari va gaplar kabi sintaktik birliklarni o‘rganadi. Hozirgi zamon o‘zbek tilshunosligida sintaksis sintaktik birliklar, sintaktik munosabatlarni o‘rganish, ularni lingvistik tahlil qilish muhim ahamiyatga ega.

***Kalit so‘zlar:** sintaksis, sintaksik aloqalar, lingvistik tahlil, gap bo‘laklari, leksik birliklar, so‘z birikmalari, gap, sodda va qo‘shma gap.*

LINGUISTIC ANALYSIS OF SYNTACTIC RELATIONS OF THE MODERN UZBEKI LANGUAGE

***Abstract.** We all know that the language we use consists of various units, devices and tools. Each of them has important functions in the language. This article deals with the syntax in linguistics. Any language fully shows its possibilities in speech sounds, words, lexical and syntactic units and the construction of sentences. In linguistics, syntax is the study of how words and morphemes combine to form larger units such as phrases and sentences. In today’s modern Uzbek linguistics, the study of syntax, syntactic units and tools, syntactic relations and their linguistic analysis are very important.*

***Key words:** syntax, syntactic relations, linguistic analysis, parts of speech, lexical units, word combinations, sentence, simple and compound sentence.*

KIRISH.

Hozirgi zamonaviy o‘zbek tilshunosligida sintaksis bo‘limi hamda sintaktik munosabatlarni o‘rganish, ularni lingvistik tahlil qilish muhim ahamiyatga ega hisoblanadi. Tahlil qilishning esa bir qancha qonun-qoidalari, bosqichlari hamda shartlari mavjuddir.

Tilshunoslikda lingvistik tahlil nazariy bilimlarni sistemali o'rganishning eng yaxshi usullaridan biridir. Aynan tahlil jarayoniga oid faktlar, ilmiy hamda nazariy ma'lumotlar, til qoidalari turli keltirilgan misollarda aniq namoyon bo'ladi. Til hodisalari lingvistik tahlil qilish asosida amaliy hamda nazariy jihatdan o'rganiladi. Lingvistik tahlil – olingan nazariy bilimlar, keltirilgan ma'lumotlar asosida muayyan til birliklari yoki nutq birliklarini parchalab, qismlarga ajratib o'rganishdir [4].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYASI.

Bugungi o'zbek tilshunosligi, uning har bir bo'limlari yuzasidan ilmiy xulosalar va takliflar tahliliy jihatdan chuqur o'rganilmoqda. Shuningdek, tilshunoslik sohasida izlanishlar olib borgan, o'zbek tili rivojiga katta hissa qo'shgan o'zbek tilshunoslari M.Qodirov, H.Ne'matov, A.G'ulomov, N.Mahmudov, Sh.Shoabdurahmonov, M.Asqarova kabi ko'pgina fidoyi insonlarning yozgan ilmiy asarlari o'zbek tili rivojlanishiga hissa qo'shib kelmoqda. Mazkur maqolada ham ularning asarlaridan, ilmiy kitoblari, bildirgan xulosa va fikrlaridan ham samarali foydalanilgan.

Izlanishlar jarayonida nazariy tahlil, lingvistik tahlil, umumlashtirish hamda qiyoslash usullaridan keng foydalanilgan. Muayyan til hamda nutq birliklarini tadqiq qilishda nazariy tahlil qilinayotgan nutq ona tili qonuniyatlari bilan solishtirilib, qiyoslab o'raganib chiqilgan.

NATIJALAR.

Sintaksis, sintaktik aloqalar har bir tilda mavjud va ushbu tilshunoslik bo'limini o'rganishga hamda tadqiqot olib borishga ehtiyoj mavjud. Kun sayin ushbu bo'limni tahlil qilishga bo'lgan talab oshib bormoqda. Har qanday tilni o'rganish hamda uni o'rgatish uchun til normalari va qoidalarini yaxshi anglash lozimdir. Tilshunoslik va qiyosiy tilshunoslik sohalariga oid kelgusida ilmiy izlanishlar olib borish, shu sohada yangliklar yaratish, o'zbek va ingliz tilshunosligida qiziqarli hamda shu vaqtgacha qo'llanilmagan usullar, samarali mashg'ulot turlarini yaratish asosiy maqsad sifatida belgilab qo'yilgan [5].

MUHOKOMA.

Sintaktik tahlillar olib borish sintaksisni o'rganishda hamda qoidalarni yaxshi o'zlashtirishda amaliy va nazariy jihatdan yordam beradi. Aynan o'zbek tili sintaksis bo'limida quyidagi mavzular bo'yicha lingvistik tahlil olib borish mumkin:

- ▶ So'z birikmasi tahlil.
- ▶ Sodda gap tahlili.
- ▶ Gap bo'laklarining tahlili.
- ▶ Qo'shma gap tahlili.
- ▶ O'zga gapli qo'shma gap tahlili [3].

Ushbu tahlillar vositasida til birliklarini o‘rganish yanada osonlashib, tushunarli bo‘ladi.

I. So‘z birikmasi tahlil. O‘zbek tilida so‘z birikmalarini aniqlash, ularni lingvistik xususiyatlariga qarab tahlil qilish amalga oshiriladi. Unga ko‘ra, gap tarkibidagi so‘z birikmasini tahlil qilamiz. Tahlil quyidagi tartibda olib boriladi:

1. So‘z birikmalari tahlilini berilgan gapni turli birikmaga ajratishdan boshlash kerak.

2. Keyingi navbat esa so‘zlararo aloqa va munosabatlarning erkin yoki turg‘unligiga qarab ularni birikma turiga ajratib olinadi.

3. Tahlilning keyingi bosqichi mavjud bo‘lgan erkin birikmaning fikr yoki tushuncha ifodalashiga qarab bir qancha turlarga ajratib o‘tamiz.

4. Mavjud biror tushunchani ifodalovchi birikmaning sintaktik aloqaga ko‘ra turlarini ko‘rib chiqiladi. Bunda ular ikki turga ajraladi:

- a) teng aloqali;
- b) tobe aloqali.

5. So‘z birikmalrining navbatdagi tahlilining keyingi qismi tobe aloqa hamda munosabatlarning turiga ko‘ra birikish usullariga qarab farqlanadi va ajratiladi. Mazkur bosqich juda muhim bo‘lib, sintaktik birliklarning asosiy tahlili aynan shu bosqichda aniqlanadi. So‘z brikmalarining qaysi birikish usulida keltirilganini aniqlash muhim ahamiyatga ega:

- a) boshqaruvli birikma;
- b) moslashuvli birikma;
- d) bitishuvli birikma.

6. Keyingi qismda esa so‘z birikmasi tarkibidagi bosh so‘zning qaysi so‘z bilan ifodalanishiga qarab otli yoki fe‘lli birikmaga ajratiladi.

7. Jarayonning navbatdagi bosqichi so‘z birikmasining tuzilishiga ko‘ra turlarini ko‘rib chiqishimiz kerak.

- a) sodda birikma;
- b) murakkab birikma [1].

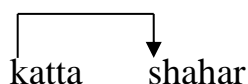
► *Katta shahar*

shahar – hokim so‘z, ot bilan ifodalangan;

katta – tobe so‘z, sifat bilan ifodalangan;

Sifat + Ot: Otli birikma, sodda birikma;

Bitishuv: tobe va hokim so‘zlar hech qanday grammatik belgilarga ega emas.

► *Bizning maqsadimiz*

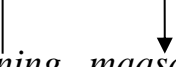
maqsadimiz – hokim so‘z, ot bilan ifodalgan, I shaxs ko‘plikdagi egalik qo‘shimchasini qabul qilgan;

bizning – tobe so‘z, kishilik olmoshi bilan ifodalangan, qaratqich kelishigida kelgan;

Olmosh + Ot; Otli birikma, sodda birikma;

Tobelanish sintaktik aloqasi;

Moslashuv: qaratqich-qaralmish moslashuvi, shaxs va sonda moslashgan holda.

bizning maqsadimiz

II. Gap bo‘lamlari tahlili. O‘zbek tilshunosligida gapning bosh hamda ikkinchi darajali bo‘lamlarning xususiyatlariga qarab tahlil qilish ham amalga oshiriladi. Bunda gap tarkibidagi gapning bosh va ikkinchi darajali bo‘lamlarini alohida qoidalar asosida tahlil qilamiz:

1. Birinchi navbatda gap tarkibidagi kesimning turini aniqlab olishimiz lozim. Unga ko‘ra kesimni quyidagi ikki turga ajratiladi:

- a) mustaqil kesim;
- b) nomustaqil kesim.

2. Tahlilning ikkinchi bosqichi esa gapda keladigan kesimning ifodalanishiga ko‘ra turlariga qarab aniqlaymiz. Bunda ot-kesim yoki fe‘l-kesim kabi turlarga ajratish mumkin.

3. Gap bo‘lamlari tahlilining keyingi bosqichi kesimning tuzilishiga qarab ikki turga ajratiladi:

- a) sodda kesim;
- b) murakkab kesim.

4. Navbatdagi bosqichda gap tarkibida ishtirok etgan egasiga ko‘ra tahlil qilinadi. Egali (shaxsli) gap, egasiz (shaxssiz) gap, shaxsi noma‘lum gap, atov gap, so‘z-gap, egasi yashiringan gap, egasi ma‘lum gap yoki egasi (shaxsi) umumlashgan gap kabi turlarga bo‘linishi mumkin.

5. Yana bir muhim bosqich ega bilan kesimning shaxs-sonda mos ekanligiga e‘tibor qaratamiz [2]

► *Baribir, javobgarlik eng oldin Saidovdan talab qilinadi.*

Bosh bo‘lamlar: *javobgarlik talab qilinadi.*

javobgarlik – ega, bosh kelishda, mavhum ot bilan ifodalangan

talab qilinadi – kesim, ot kesim, ega va kesim sonda moslashgan

Saidovdan – to‘ldiruvchi, atoqli ot bilan ifodalangan, chiqish kelishigada, kesimga bog‘langan

eng oldin – hol, payt holi, kesimga bog‘langan,

Baribir – kirish so‘z, qat‘iylik ma‘nosi, sintaktik vazifa bajarmagan, gap boshida kelgan, vergul bilan ajratilgan.

► *Ikki o‘n besh – bir o‘ttiz. (Maqol)*

Ikki o‘n besh – gapning egasi, son so‘z turkumi bilan ifoda etilgan;

Murakkab birikma, to‘g‘ri tartibda kelgan, kesimdan keyin;

bir o‘ttiz – gapning kesimi, son so‘z turkimi;

Murakkab ot-kesim, to‘g‘ri tartibda kelgan, egadan keyin;

Bog‘lama tushib qolgan (*bo‘ladi*), shuning uchun ega hamda kesim orasida tire qo‘yilgan.

XULOSA.

Lingvistik tahlillar so‘z birikmalari, bog‘lanishlar tartibi, gap bo‘laklari, gap va uning tuzilishi, ma‘no turlari kabi xususiyatlarni o‘rganilgan holda olib boriladi. Mazkur jarayonda amal qilish kerak bo‘lgan qonun-qoidalar ham mavjuddir. Shuning uchun ularni alohida qiyoslab, o‘zaro taqqoslab tahlil qilish shart.

Lingvistik tahlil juda muhim hamda kerakli bo‘lgan bosqich hisoblanadi. Chunki aynan qilingan lingvistik tahlillar orqali sintaktik munosabatlarni yanada aniqroq tadqiq qilishimiz mumkin bo‘ladi. Sintaktik munosabatlarning lingvistik tahlili asnosida katta natijalar va yutuqlarga erishiladi. Har bir sintaktik birliklarni, so‘z birikmalarini, gaplarni tahlil qilishda muayyan jihatlarga e‘tibor berish lozim.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Erkaboyeva, N. (2015) O‘zbek tilidan ma‘ruzalar to‘plami. – Toshkent, 2015.
2. Nurmonov A., Sobirov A. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent, 2013.
3. Qudratov T., Nafasov T. Lingvistik tahlil. – Toshkent, 1981.
4. Shavkieva M. S., Daniyoro‘va Y. The Linguistic Analysis of Syntactic Units, Word Combinations and Sentences // *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal* – 2023. – T.11. – № 4 – C. 361-363.
5. Shavkieva M. S., Daniyoro‘va Y. The Linguistic Analysis of Translating Syntactic Units and Word Combinations from English into Uzbek // *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal* – 2023. – T.11. – № 4 – C. 359-360.